

Cinayət mühakiməsində blokçeyn texnologiyalarından mümkün istifadənin xüsusiyyətləri

Cinayət mühakiməsinin rəqəmsallaşması reallığa əsaslanmış qaçılmaz və mürəkkəb bir prosesdir. Cinayət prosesinə yeni texnologiyalardan istifadə edilməsi hüquq-mühafizə orqanlarına və məhkəmələrə müraciətlərin elektron formatda verilməsini, işin materiallarının rəqəmsal formata çevrilməsini, ibtidai istintaq zamanı videokonfrans rejiminin tətbiq edilməsini, məhkəmələr tərəfindən işlərin distant formada aparılmasını, məhkəmə iclasının audio-protokollarının aparılmasını, məhkəmə hərəkətlərinin avtomatlaşdırılması üçün süni zəkanın istifadə edilməsi və sair məsələlərini əhatə edir. Digər tərəfdən, cinayət mühakimə prosesinin rəqəmsallaşdırılmasının tədqiqatı və nəticələrini təcrübi və nəzəri baxımdan təhlil etmək – bu prosesdə lehinə və əleyhinə olan arqumentlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir.

Cinayət mühakiməsinin rəqəmsallaşdırılmasına dair müsbət arqumentlər:

– internet vasitəsi ilə kommunikasiyaların gündüzdən artan etibarlılıq səviyyəsinin və şəbəkə kanallarının buraxılış gücünün artması “Elektron hökumət” (şəxsi kabinet) sisteminin inkişafına, proses iştirakçısının müasir biometrik eyniləşdirmə texnologiyalarından istifadəsinə münbit şərait yaradır;

– həm ibtidai araşdırma, həm də məhkəmə istintaqı mərhələsində cinayət təqibinin keyfiyyətinin artmasına xidmət edir;

– vətəndaşlar (xüsusən də, imkanları məhdud olan şəxslər) üçün ədalətin daha da əlçatan olmasını təmin edir, hüquqlarının müdafiəsini asanlaşdırır;

– vaxt, insan və maliyyə resurslarına qənaət edir;

– hüquq-mühafizə orqanlarının və məhkəmələrin texniki təchizat səviyyəsini artırır;

– məhkəmə prosesinin şəffaflığını təmin etmək imkanını genişləndirir və sair.

Cinayət mühakiməsinin rəqəmsallaşdırılmasına təsir edən mənfi amillər:

– cəmiyyətin məhkəmə sistemi ilə ənənəvi qarşılıqlı əlaqə formalarından imtina etməyə hazır olmaması;

– qanunvericiliklə istintaqın bütün mərhələlərində tam elektron formada ədalət mühakiməsini həyata keçirməyə imkan verən vahid sistemin olmaması;

– şəxsi və ibtidai istintaq məlumatlarının sızma riski;

– distant formatda məhkəmə prosesinin keçirilməsində bilavasitəlik və şifahlıq prinsipinə riayət etməkdə yaranan çətinlik və sair.

Cinayət prosesinin rəqəmsallaşdırılması prosesinin əsasını təşkil etməli olan əsas amil – hər hansı yeni texnologiyanın istifadəsinin mütləq şəkildə insan nəzarəti altında tətbiq olunmasıdır.

Cinayət prosesinin hər hansı bir iştirakçısı tərəfindən adi imza əvəzinə prosesual sənədin rəqəmsal üsullarla təsdiq edilmə texnologiyalarının cinayət prosesində tətbiq edilməsi bir sıra prosesual hərəkətləri onlayn şəkildə həyata keçirməyə imkan verəcəkdir. Bu isə, iştirakçıların hüquq və qanuni mənafeələrinin təmin edilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Bu sahədə bir sıra ölkələrin müsbət təcrübəsini qeyd etmək olar.

Məsələn, tarixdə ilk dəfə 2018-ci ildə Böyük Britaniyada Birləşmiş Krallıq Ədliyyə Nazirliyinin sifarişilə hazırlanmış xüsusi “qapalı” şəbəkə vasitəsi ilə “rəqəmsal ədalət” sistemi çərçivəsində hakim, iddiaçı və cavabdehin nümayəndəsinin bir-biri ilə ünsiyyət qurduğu tam virtual məhkəmə prosesi keçirilmişdir.

2011–2012-ci illərdə Qazaxıstanda cinayətlərlə bağlı bütün ərizə və məlumatların elektron qeydiyyatı tətbiq edilib. 2015-ci ildən bəri məhkəmə öncəsi araşdırmaların vahid reyestri (ERDR) işləməyə başlamışdır. Bu gün qeydiyyat cinayət prosesinin başlanğıcıdır. Prokurorluq “e-cinayət işi” pilot layihəsi Astanada və Qaraqanda vilayətində Dövlət Gəlirləri Komitəsinin xətti ilə işə salınıb. Eyni zamanda, yeni sistemlərin informasiya təhlükəsizliyinə xüsusi diqqət yetirilir.

Gürcüstanın hüquq-mühafizə islahatlarının uğurlu təcrübəsi də onların 2011-ci ildə cinayət işinin elektron formatına keçməsi ilə bağlı olub. Eyni zamanda Cənubi Koreya, Sinqapur, Estoniya və digər ölkələr bu sahədə əhəmiyyətli nəticələr əldə etmişlər.

Zərərçəkmiş tərəfə internet üzərindən onlayn olaraq elektron ərizə təqdim etməkdən başlayaraq cinayət işinin hərəkətini izləmək imkanı vermək cinayət prosesində informasiya texnologiyalarının inkişafı üçün vacib bir istiqamətdir. Lakin burada istintaq sirrinin qorunub saxlanılmasını da unutmamaq olmaz.

Hazırda cinayət prosesi çərçivəsində ərizəçi tərəfindən hüquq-mühafizə orqanlarından cinayət işinin hərəkəti barədə real vaxt rejimində məlumatın əldə edilməsi mümkün deyil. Lakin, müvafiq proqramdan istifadə edərək qəbul edilmiş qərarlar, materialların müstəntiqə verilməsi, istintaqın vaxtı və digər prosesual məqamlar barədə məlumatlar sistemə daxil edilən zamandan aidyyəti şəxslər onları əldə edə bilərlər. Məsələn, zərərçəkənə cinayət işinin materialları ilə internet vasitəsilə tanış olmaq imkanı da verilməsi – bu baxımdan mütərəqqi bir hal kimi qəbul oluna bilər.

Cinayət işinin materialları ilə cari rejimdə tanış olmaq imkanı, vaxtında cavab verməyə, iştirak etməyə və qəbul edilmiş qərarlar, müddətlər, vəzifəli şəxslər və işlə əlaqəli digər şəxslər haqqında məlumat almaq imkanı verən vacib bir zəmanətdir. Məlumatlandırma avtomatik rejimdə SMS bildirişləri, e-poçt və sair vasitəsilə ola bilər.

Bundan əlavə, rəqəmsal cinayət prosesi sistemi cinayət prosesinin istənilən iştirakçısına sənədləri müstəqil şəkildə elektron formada əlavə etməyə imkan verməlidir.

Müdafiə tərəfi üçün müəyyən dərəcədə vəkil istintaqını həyata keçirmək üçün bu bir fürsətdir, çünki iş üzrə sübut toplamaq və onu rəqəmsal materiallara əlavə etmək üçün əlavə imkanlar açılacaqdır. Bu proses araşdırma aparən şəxsin istəyindən asılı olmayaraq, yəni müstəqil olaraq baş verməlidir. Araşdırma aparən şəxs bu barədə yalnız bildiriş almalıdır.

Türkiyə Respublikasının təcrübəsi

Bu məsələyə bir qədər fərqli yanaşmalar da mövcuddur. Məsələn, ötən ildə Türkiyədə fəaliyyət göstərən, milli məhkəmə və ədliyyə informasiya sistemi olan UYAP (Ulusal Yargı Ağı Bilişim Sistemi) vasitəsilə vəkillər istintaq materiallarında olan sənədlərlə tanış olmaq imkanı əldə ediblər. Ədliyyə Nazirliyi hüquqşünasların UYAP-da baxa biləcəyi məlumat və sənədlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətində iş aparıb. Araşdırmanın başa çatması ilə vəkillərə UYAP-dan istintaq fayllarında olan sənədlərlə tanış olmaq imkanı verilir.

Lakin UYAP çərçivəsində vəkilin cinayət işinin materialları ilə tanış olması yalnız prokurorun icazəsi ilə mümkün hesab edilir. Bununla da, prokurorlar bu sistemdə müəyyən dərəcədə moderator rolunu oynayaraq, aidiyyəti şəxslərin məlumatlara çıxışını tənzimləyirlər.

Ümumilikdə, UYAP Türkiyədə elektron hökumət layihəsinin bir hissəsi olan elektron ədalət sistemidir. Bu sistem, sürətli, etibarlı və dəqiq bir ədalət sistemini təmin etmək məqsədi ilə Ədliyyə Nazirliyinin IT Şöbəsi tərəfindən ən son texnologiyalardan və metodikalardan istifadə edilərək hazırlanmışdır. Mərkəzi bir məlumat sistemi olan UYAP bütün məhkəmə qurumlarını və digər dövlət orqanlarını əhatə edir. UYAP məhkəmə fəaliyyətini və effektivliyini artırmağa, maraqlı qurumlar və şəxslər üçün effektiv və az bürokratik bir məhkəmə sistemini

yaratmağa yönəlmişdir. Hazırda bütün məhkəmə qurumları, bütün proseslər və əməliyyatlar elektron mühitə köçürüldüyündən, günlük həyatlarında İKT-dən istifadə edirlər. İndiyədək 307.950.276 elektron sənəd və 57.240.073 elektron fayl UYAP-da saxlanılmışdır. Bütün məhkəmə qurumlarında gündəlik olaraq sistemdə 1.000.000-dan çox yeni elektron sənəd işlənir.

UYAP, kağız əsaslı sistemdə əldə olunacaq idarəetmə və kommunikasiya xərclərini azaltmışdır. Məhkəmələrdə onlayn bağlantı və korrespondensiya aparılmaqla, bürokratiya və poçt xərclərinin qaldırılmasına nail olunmuşdur. Bütün məlumatlar digərləri arasında rəqəmsal şəkildə təqdim edilir və daxil edilir. Əvvəllər saatlar və günlərlə davam edən proseslər, statistika və korrespondensiya artıq UYAP vasitəsilə çox bir tez zamanda əldə oluna bilər. Hüquqşünaslar və vətəndaşlar öz elektron imzalarını istifadə edərək internet vasitəsilə bir çox hüquqi prosesləri yerinə yetirə bilərlər.

UYAP-da vətəndaşların ədliyyə orqanlarına daha sürətli çıxışı və ədliyyə xidmətlərindən maksimum yararlanması məqsədi ilə Vətəndaş Portalı hazırlanmışdır. Vətəndaşlar UYAP Vətəndaş Portalına internet vasitəsilə üç variantla qoşula bilərlər: “Elektron Hökumət” parolu, e-imza və ya mobil imza ilə. Bütün işlərinə dair məlumatları Türkiyə daxilində izləyə bilərlər. Elektron imzası və ya mobil imzası olmayan vətəndaşlar UYAP Vətəndaş Portalı vasitəsilə yalnız “Elektron Hökumət” parolundan istifadə edərək məhkəmənin əsas mərhələ məlumatlarını (işin mövzusu, məsrəfləri, tərəfləri, mərhələsi, məhkəmə baxışı tarixləri, fayllar) əldə edə bilərlər. UYAP çərçivəsində məhkəmə və inzibati məhkəmə vahidlərində baxılan iş materiallarını, Ali Məhkəmədən qayıdıb-qayıtmadığı və sair kimi məlumatları görə bilərlər.

Məlumat sistemi sayəsində vətəndaşlar fayllarında baş verən hadisələr barədə ən qısa zamanda məlumatlandırılır və fiziki mühitdə araşdırılan fayldakı bütün sənədlərin məzmununu və gedişat məlumatlarını ətraflı şəkildə araşdırma bilirlər. O cümlədən:

- qaldırdıqları məhkəmə iddiaları üzrə ödəniləcək rüsumları hesablamaq;
- məhkəmə orqanlarının telefon və faks nömrələrinə müraciət edə bilərlər;
- Ali Məhkəmədə və Dövlət Şurasında işlərinin vəziyyəti ilə maraqlana bilərlər.

Qazaxıstan Respublikasının təcrübəsi

Daha bir nümunə Qazaxıstanda “Rəqəmsal Qazaxıstan” platforması çərçivəsində tətbiq olunan “Elektron cinayət işi” moduludur. Həmin “Elektron cinayət işi” modulu aşağıdakı komponentləri özündə ehtiva edir:

- cinayətlərin qeydiyyatına alınması;
- məhkəməyədək araşdırma;
- prokuror nəzarəti;
- idarədaxili nəzarət;
- məhkəmə baxışı;
- cəzaların icrası.

Müstəntiqlər üçün “Elektron cinayət işi” modulunun üstünlükləri:

– distant formada sanksiyalaşdırma (daxili işlər orqanlarının müvəqqəti saxlama yerlərinin məhkəmələrə qoşulması ilə şəxslərin MST-də saxlanılmasının qanuniliyi barədə vəsatətlərinə distant formada baxılması);

– mərkəzləşdirilmiş məlumat bazalarına çıxış;

– distant rejimdə ekspertiza və kriminalistik tədqiqatların tapşırılması;

– distant formada vəkillərin çağırılması (dövlət hesabına vəkil təyinatı).

Cinayət prosesi iştirakçılarının və vəkillərin ictimai sektoru üçün “Elektron cinayət işi” modulunun üstünlükləri:

– vəsatət və şikayətlərin elektron formatda təqdim edilməsi;

– internet üzərindən iş materiallarına çıxış;

– araşdırma prosesinin monitorinq imkanı;

– cinayət prosesi orqanları ilə təmasın istisna edilməsi.

Bundan əlavə, “Elektron cinayət işi” modulu prosesual müddətlərə qənaət edilməsi, insan hüquqlarını daha dolğun müdafiə etmək imkanlarını təqdim etməklə cinayət prosesi orqanları ilə təmasın minimallaşdırılmasına, habelə materialların saxtalaşdırılması və itirilməsi riskinin minimallaşdırılmasına xidmət edir.

Modulun üstünlükləri sırasında aktual hüquqi statistikani operativ qaydada əldə etməsini və prokuror nəzarətinin daha sistemli olmaqla gücləndirilməsini qeyd etmək olar.

Cinayət mühakiməsində blokçeynin istifadəsi

Riyazi metodlardan və alqoritmləşdirmədən istifadə edərək cinayət prosesində hüquqi qərarlar qəbul etmək fikri yeni deyil və onun tərəfdarları kimi, həm də əleyhinə olanları da var. Cinayət prosesinin elektron (rəqəmsal) vasitələrindən istifadənin inkişafının ümumi kontekstində hər şey olduqca məntiqli görünür. Bununla bağlı cinayət işlərinin qeydiyyatı və saxlanılması üçün blokçeyn sisteminin yaradılmasını nümunə kimi göstərmək olar.

Blokçeyn texnologiyalarını cinayət mühakiməsində istifadə etməyin bir yolu, cinayətlərlə bağlı rəqəmsal sübutlar (məsələn, video, audio, şəkil və sənədlər) kimi məlumatları etibarlı bir şəkildə idarə etməkdir. Blokçeyn texnologiyaları, rəqəmsal sübutları yaratmaq, saxlamaq və yoxlamaq üçün paylanmış bir sistemdə istifadə edilir ki, bu da onları saxta, haker hücumu və məlumat itkisinə qarşı qoruyur. Blokçeyn texnologiyaları həmçinin araşdırma, istintaq və məhkəmə prosesinin şəffaflığını,

eləcə də qanunlara və insan hüquqlarına riayət edilməsini təmin edə bilər.

Dünyanın bir neçə böyük ölkəsi son zamanlarda blokçeyndə qeyd edilmiş sübutların məhkəmələrdə qəbul edilməsi məsələsini həll etmişdir. Bu inkişaf lar müxtəlif yollarla baş vermişdir. Bəzi ölkələr blokçeyn sübutlarının hüquqi tanınmasını xüsusi olaraq tənzimləmək üçün yeni qanunlar qəbul etmiş, digərləri isə mövcud qanunları dəyişdirmiş, bəzi ölkələr isə mövcud qanunlar altında tənzimlənmələrini açıqlayan bəyanatlar yaymışlar.

ABŞ-də federal hökumət blokçeyn sübutlarının məhkəmələrdə qəbul edilməsini tənzimləyən qanunvericiliyi qəbul etməmişdir. Buna görə, ştatlar öz qanunvericiliyini tətbiq etmək səlahiyyətinə malikdir. Federal Dəlillər Qaydası, ən yaxşı dəlil qaydası adlanan minimum tələbi müəyyənləşdirir ki, bu da məhkəmədə ən yaxşı dəlilin istifadə edilməsini tələb edir. İllinoys, Vermont, Virciniya, Vaşinqton, Arizona, Nyu-York və Oqayo kimi bir neçə ştat blokçeyn sübutlarının məhkəmələrdə qəbul edilməsini xüsusi olaraq tənzimləyən və ya təqdim edən qanunlar qəbul etmişdir.

Çində Ali Xalq Məhkəməsi blokçeyndə qeyd edilmiş sübutların məhkəmələrdə etibarlı sayıla biləcəyini açıqlayan bir bəyanat yayımlamışdır. Bu bəyanata görə, blokçeyn sübutları, mövcud qanunlar altında rəqəmsal sübutlar kimi tanınır və yoxlanılır. Blokçeyn sübutlarının qəbul edilməsi üçün, onların saxta olmadığını, dəyişdirilmədiyini və silinmədiyini sübut etmək lazımdır. Çinin Hangzhou İnternet Məhkəməsi “Hangzhou Huatai Yimei culture Media Co Ltd. Shenzhen Daotong Technology Development Co-ya qarşı iş” üzrə 2018-ci ilin iyun ayında blokçeyndə qeydə alınan sübutları qəbul edən ilk məhkəmə olmuşdur.

Böyük Britaniya və İtaliya kimi, Avropa ölkələri də blokçeyn sübutlarının məhkəmələrdə qəbul edilməsi ilə bağlı qanunvericiliyini yeniləmiş və ya açıqlamışdır. Böyük Britaniya rəqəmsal sübutların qəbul edilməsi ilə bağlı mövcud qanunvericiliyini blokçeyn texnologiyasına uyğunlaşdırmışdır. Bu, blokçeyn sübutlarının məhkəmələrdə qəbul edilməsi üçün ən yaxşı dəlil qaydasının tətbiq edilməsini tələb edir. Bu qayda, məhkəmədə ən yaxşı dəlilin istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Böyük Britaniya blokçeyn sübutlarının qəbul edilməsi ilə bağlı həmçinin bəzi praktiki problemlərlə üzləşmişdir. Məsələn, blokçeyn sübutlarının məhkəmədə təqdim edilməsi, yoxlanılması və dəyərləndirilməsi üçün lazım olan texniki bilik və bacarıqların çatışmazlığı, blokçeyn sübutlarının saxta olub-olmadığını və ya dəyişdirilib-dəyişdirilmədiyini sübut etmək üçün lazım olan standartların və metodların olmaması, blokçeyn sübutlarının məhkəmədə qəbul edilməsi ilə bağlı beynəlxalq hüquqi uyğunluğun təmin edilməsi kimi məsələlərdir.

2018-ci ilin avqust ayında Böyük Britaniyanın məhkəmələr və tribunallar xidmətinin Rəqəmsal memarlıq və kibertəhlükəsizlik şöbəsi (HMCTS- The Digital Architecture and Cyber Security at Her Majesty's Courts and Tribunals Service) rəqəmsal sübutların təhlükəsiz

saxlanması üçün istifadə ediləcəyi bir pilot layihə üzrə planlarını açıqlamışdır. Bu planlardan biri məhkəmə proseslərini optimallaşdırmaq və məlumat əldə etməyi asanlaşdırmaq üçün kağız sənədlərdən istifadənin istisna edilməsidir. Bu sistem vasitəsilə rəqəmsal sübutların yaradılması, əldə edilməsi və dəyişdirilməsi yolları, habelə bu cür sübutların ortaya çıxmasına səbəb olacaq hadisənin diqqətlə araşdırılmasına imkan verən rəqəmsal qeydiyyat jurnalının aparılması nəzərdə tutulur. Layihənin tətbiqi sübutların saxlanması prosesinə sərf olunan xərcləri və vaxtı azaldacaq və eyni zamanda sübutların saxtalaşdırılmasının qarşısını alacaqdır.

İtaliyada da blokçeyn texnologiyasının rəqəmsal sübutlar üçün istifadə edilə biləcəyini və bu sübutların məhkəmələrdə qəbul edilə biləcəyini təsdiqləyən qanun qəbul etmişdir.

Azərbaycanda isə 2018-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan İnternet Forumu (AİF) ilə Ədliyyə Nazirliyi arasında nazirliyin səlahiyyət dairəsinə daxil olan bir neçə sistemdə blokçeyn texnologiyasının tətbiq edilməsi barədə müzakirələr aparılmışdır. Bu müzakirələr zamanı, blokçeyn texnologiyasının ədliyyə sisteminin effektivliyini artıracağı və rəqəmsal sübutların idarə edilməsində istifadə edilə biləcəyi bildirilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanda blokçeyn sübutlarının məhkəmələrdə qəbul edilməsi ilə bağlı xüsusi bir qanunvericilik yoxdur.

Rəqəmsal (elektron) sübutların müdafiəsi sistemi

Sübutların blokçeyndə qeydiyyat qaydası: bütün rəqəmsal sübutlar (fotoşəkil, video-audio yazı və sair) müvafiq qaydada kodlaşdırılaraq blokçeyndə qeydiyyatata alınır. Bununla da hər bir sübutun sistemdə təkrar olunmaz, eyni zamanda onun həqiqiliyini təsdiq edən “rəqəmsal izi” yadlıdır.

İstintaq hərəkətlərinin rəqəmsal şəkildə aparılması və bu prosesin şəffaflığının təmin edilməsi qaydası: hüquq-mühafizə orqanlarının rəqəmsal sübutlarının toplanılması və emalı ilə bağlı bütün hərəkət zənciri blokçeyndə qeydə alınır. Sistem rəqəmsal istintaqın şəffaflığını və kəsilməzliyini təmin etməklə, sübutlara kənardan hər hansı manipulyasiyaların edilməsinin qarşısını alır.

Sübutların təhlükəsiz saxlanması qaydası: kodlaşdırılmış rəqəmsal sübutlar mərkəzdən xaric olunmuş blokçeyn xəzinəsində (bazalarında) saxlanılır və istənilən qanunsuz müdaxilədən qorunur.

Girişi nəzarətdə saxlayan smart müqavilələr (Smart Contract)

Bu smart müqavilələrin istifadəsi yalnız icazəsi olan cinayət prosesi tərəflərinə və yalnız zəruri məlumatlarla tanış olmağa imkan verir. Smart müqavilə blokçeyn texnologiyası əsaslı kommertiya müqavilələrinin bağlanması üçün nəzərdə tutulan kompüter alqoritmidir.

Mövcud kriptovalyuta şəbəkələrində olduğu kimi iş prinsipi belədir ki, vəsaitin göndərilməsinin analoji imzalanma üsulundan istifadə edərək tərəflər ağıllı müqaviləni

imzalayırlar. Tərəflər imzaladıqdan sonra müqavilə qüvvəyə minir. Müqavilə öhdəliyinin avtomatlaşdırılmış icrasını təmin etmək üçün müqavilənin mövcudluğu üçün mühit yaranması tələb olunur. Belə ki, onun mövcud olması üçün müqavilənin maddələrinin yerinə yetirilməsini o tamamilə avtomatlaşdırmağa imkan verir. Bu isə o deməkdir ki, smart, ağıllı müqavilə yalnız mühitin daxilində ola bilər. Bu da icra edilən kodun (alqoritmin) smart müqavilə obyektinə maneəsiz girişi əldə etdiyi zaman mümkün olacaqdır.

İmzalanan müqavilənin mütləq şəkildə bütün şərtlərinin riyazi təsviri və icrasının aydın məntiqi olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq ilk smart müqavilələr ən sadə qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması tapşırığı kimi olmalıdır. Məsələn smart müqavilə uzun müddətli kredit şərtlərinin yerinə yetirilməsini izləyə, təqib edə bilər. Analoji şəkildə cinayət prosesinin iştirakçıları smart müqavilədən yararlı ola bilərlər.

Beləliklə, ağıllı müqavilənin əsas prinsipi icrasının avtomatlaşdırılması və insanlar arasında müqavilə icrasına etimadın təmin edilməsindən ibarət olur. Smart müqavilə əvvəlcədən verilmiş qaydalara uyğun blokçeyndə data məlumatlarını yeniləyə bilər. Məsələn rəqəmsal aktivləri bir iştirakçıdan digərinə keçirə bilər.

Ümumiyyətlə smart müqavilələr kriptografiyaya əsaslanıb bizim ənənəvi adət etdiyimiz müqavilədən fərqli olaraq daha yaxşı təhlükəsizliyi təmin etməyə qadirdir. Britaniyanın “Economist” jurnalının fikrinə görə, smart müqavilələr blokçeyn texnologiyasının ən mühüm əlavəsi (application) olmaq perspektivinə malikdir.

2019-cu ilin noyabr ayında kripto aktivləri və ağıllı müqavilələrin hüquqi rejimi, bu ilin əvvəlində isə edilən məsləhətləşmələrdən sonra İngiltərənin yurisdiksiyası üzrə İşçi Qrupunun (UKJT – UK Jurisdiction Taskforce’s) bəyanatının dərc edilməsi ilə quruldu.

Həmin bəyanatda deyilir ki, “prinsipcə, ağıllı müqavilə həm tərəflərin müqavilə öhdəliklərini müəyyən etmək üçün koddan istifadə edildiyi, həm də sadəcə mənası kənardan tapıla bilən bir razılışma yaratmaq üçün adi və qurulmuş hüquqi prinsiplərdən istifadə edərək müəyyən edilə, şərh edilə və icra edilə bilər”. Bəyanatda həm mərkəzləşdirilməmiş Muxtar təşkilatların (DAO’s – Decentralized Autonomous Organizations) iştirak etdiyi müqavilələr, həm də daha az istifadə olunan ikitərəfli

ağıllı müqavilələr kimi, həm də birtərəfli ağıllı müqavilələrin qanunla tanındığı təsdiqlənir. Nəhayət, qanunun yazılı bir imza tələb etdiyi yerdə bu tələb xüsusi bir açarla yerinə yetirilə bilər. Praktiki baxımdan, məhkəmələrin təfsirinə gəldikdə, ağıllı müqavilələrə digər müqavilələr kimi baxılacağı, hakimlərin şərhlərini tərəflərin öhdəliklərinin xarakterinin nə olması ilə bağlı niyyətlərinə yönəldikləri aydın olur. Bununla belə, kompüter kodunu şərh etmək üçün ekspert sübutları tələb oluna bilər.

Bundan əlavə, blokçeyndə smart müqavilənin hazırlanması girişə nəzarət mexanizminin yaradılmasına köməklik edir. Bu işə administrator və ümumi profilin tərəflərinin sübutların emalı sahəsində hüquqlarının fərqləndirilməsi üçün lazımdır.

Sübutların məhv olunmasının və məxfiliyin pozulmasının qarşısının alınması üçün girişə nəzarət sisteminin dəqiqliyi cinayət mühakimə sistemində vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən blokçeyn sistemi özündə smart müqavilələrin müxtəlif imkanlarını ehtiva etməlidir.

Freymvörk üç mərhələdən ibarətdir: ilkin araşdırma, istintaq və məhkəmə mərhələsi. İlk araşdırma mərhələsində hüquq-mühafizə orqanlarının müvafiq əməkdaşları rəqəmsal sübutların unikallığını təmin edən həş (Hash) şifrələrini blokçeynə yükləyə bilərlər. Növbəti mərhələdə müvafiq əməkdaşlar smart müqavilə üzərində əməliyyat aparmaq imkanlarını əldə edir. Sonuncu mərhələdə isə faktların yoxlanılmasını həyata keçirən şəxs sübutların dəyişikliyə uğramasını həş şifrəsini əvvəlki göstəricilərlə müqayisə yolu ilə yoxlaya bilər. Əlavə olaraq, ağıllı müqavilələrin istifadəsi aşağıda göstərilən istiqamətlərdə həyata keçirilə bilər.

Müsahibə (dindirmə) və sorğu-sual üçün ağıllı müqavilələr

Avtomatlaşdırılmış dindirmə planı. İstintaq başlandıqdan sonra şahidlər, şübhəli, təqsirləndirilən və digər aidiyyəti şəxslərlə dindirmələr təyin etmək üçün ağıllı müqavilə yaradılır. Smart müqavilə vasitəsilə hüquqi təmsilçilik tələblərini və hər hansı digər zəruri şərtlər nəzərdən keçirə bilər.

Videoyazılı müsahibə (dindirmə). Smart müqavilə ilə inteqrasiya olunmuş təhlükəsiz platforma vasitəsilə videoyazılı müsahibələr aparıla bilər. Belə olan halda dindirmənin videoyazısı blokçeyn reyestrində saxlanılır.

Bununla da hər növ saxtakarlığın (vaxtın düzgün göstərilməsi və sair) qarşısı alınır.

Girişə nəzarət və məxfilik. Yalnız səlahiyyətli işçilərin, qanuni nümayəndələrin və maraqlı tərəflərin dindirmə fayllarına giriş əldə etməsini təmin etmək üçün giriş nəzarəti həyata keçirilə bilər.

Avtomatlaşdırılmış transkripsiya və təhlil. Audio yazıları mətnə çevirmə ağıllı müqavilə ilə inteqrasiya olunmuş avtomatlaşdırılmış transkripsiya xidmətləri vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər. Bu halda hazırda geniş yayılmış ifadələrin təhlilinə və əsas məlumatları müəyyən etməyə kömək etmək üçün təbii dil emalı (natural language processing – NLP) alqoritmlərindən istifadə edilir.

Hüquq və vəzifələrin izah edilməsi üçün ağıllı müqavilələrin tətbiqi. Hüquq və vəzifələrin izah edilməsi smart müqavilənin şərti kimi göstərilməklə, dindirmə platformasının ayrıca modulu qismində (text və ya yazılmış audio bildiriş) və ya bilavasitə müstəntiq tərəfindən icra edilə bilər. Eyni zamanda, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bəzi məsələlərdə dindirilən şəxslərin razılığının qeyd edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər (misal üçün yaxın qohumlar barəsində ifadələrin verilməsi).

Real zamanda bildirişlər və yeniləmələr. Dindirmə faylları yükləndikdə, müvafiq tərəflərə (bizim qanunvericiliyə görə prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora) real vaxt bildirişləri aktivləşdirilə bilər. Nəzarətdə olan işlərə münasibətdə bu təklif operativliyin təmin olunmasına xidmət edəcəkdir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, Azərbaycanda cinayət-prosessual münasibətlərin tənzimlənməsi üçün innovativ sayılan smart müqaviləsinin hüquqi təməlinin qoyulması istiqamətində müvafiq tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Bu səbəbdən aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. Dindirmə prosesinin rəqəmsallaşdırılması məqsədilə yuxarıda göstərilən şərtləri nəzərə almaqla smart müqavilə metodlarının tətbiq edilməsi.
2. Şəffaflığın təmin edilməsi və rəqəmsal sübutların, habelə istintaq materiallarının (hərəkətlərin) hər hansı qanunsuz müdaxilədən, saxtalaşdırmadan qorunması üçün onların blokçeyn reyestrində qeydiyyatına alınması.
3. İstintaq materiallarını onlayn şəkildə aidiyyəti şəxslərə təqdim etmə imkanının yaradılması.
4. Cinayət təqibi çərçivəsində prosesual sənədlərin təsdiqlənməsi, habelə ifadələrin alınması zamanı ənənəvi üsullarla yanaşı, təsdiq üçün elektron imzadan və biometrik əlamətlərdən istifadə olunması.

Əmir Ocaqverdiyev
Baş Prokurorluğun Elm-Tədris Mərkəzinin
Strateji planlaşdırma və risklərin
müəyyən edilməsi şöbəsinin rəisi
Nigar Əskərova
şöbənin böyük prokuroru